

TARİHTE TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİ HAKKINDA ÇİN ve TÜRK GÖRÜŞLERİ

Dr. İsenbike ARICANLI

Tarihte Çinlilerin kuzey ve batı komşuları ile münesebetleri, özellikle siyasi ve ticari açıdan bir çok kereler ele alınmıştır. Ancak, ticaret münasebetleri, ticaretin özel şekli gözönünde tutularak, genellikle Çin dünya görüşü ve Çin müesseseleri ile izah olunmuştur. (1) Bu görüşe göre Çin, ticari ve genellikle bütün barış içindeki ilişkilerin hangi esaslar içinde yapılabileceğini, kendi geleneğine göre tesbit ediyor ve herkesin bunlara uymasını veya hiç olmazsa yapılacak uzlaşmaların kendi geleneklerine ters düşmemesini bekliyordu. Tarih boyunca İÇ-Asyalı Kavimlerin Çin sınırlarına yaptıkları akın ve istilâları da Çin'in katılığı karşısında meydana gelen uyumsuzluk ve anlaşmazlıkların sonucu olduğunu ileri sürenler de vardır (2).

Aşağıda belirtileceği gibi, bu durum, her ne kadar Çin açısından doğru ise de, ilişkiler iki taraflı olduğundan mesele, bütünüyle ele alınmış olmamaktadır. Burada tarafların bir parçası da, ticaret olan ilişkilerin tümüne nasıl yaklaşmış olduklarını göstermeğe çalışacağız (3).

1) Bu hususta bakz.:

John F. Fairbank (neşreden): *The Chinese World Order*, (Harvard University Press, 1968; kısaltılması; *CWO*) Yü Ying-shih, *Trade and Expansion in Han China* (University of California Press, 1967);

Cha-ch'i:su-ch'in, (jagcid Secen) *Pei-ya you-mu ming-tan yü yüan nung-yeh ming-tan wen ti ho-p'ing chan-chi yü mao-i yü yüan nung-yeh ming-ten wen ti ho-p'ing chan-chi yü mao-i chih kuan-hsi* (Taipei, Cheng chung shu-chü, 1973).

Morris Rossabi, *China and Inner Asia, From 1368 to the Present Day*. (London, Thames and Hudson, 1974);

Venry Serruys, *The Tribute System and Diplomatic Missions (1400-1600)*, *Melanges Chinois et Bouddhiques*, Vol. XIV, Bruxelles, 1967. Hilda Escedy, "Trade and War Relations between the Turs and China in the second half of the oth Century, " *Acta Orientalisa XXI* (1968);

2) Meselâ Cha-ch'i Ssu-ch'in (jagcid Secen)'in yukarıda bahsedilen eseri.

3) MarcsMürCALL, " *The Ch'ing Tribute System: An Interpretative-Essay*" (*CWO* s. 63-59) de bu meseleye kısaca değinmiş ve Orta Asya Türklerinin yaklaşımını" yaşamak için gerekli siyasi istihza" olarak nitelendi miştir (s. 65); John F. Fairbank, "A Preliminary Framework" *CWO* s. 10; Yang Lien-sheng "Historical Noles on the Chinese World Orde, *CWOw* (s. 21; s. 292. n.1)

Çin'de tarih boyunca hâkim olan görüşe göre: *Chung-kuo*^{x)} "Orta Kırallık" denen Çin'in, dört tarafı yabancılarla çevrilmiş (4) kuzeyde olanlar, köpek cinsinden veya köpek gibi yırtıcı, güneyde olanlar da, haşaret cinsinden ufak tefek yaratıklar olarak görülmüştür (5).

Hâkim konfüçyanist telâkkiye göre, "göğün-oğlu" (*t'ien-tzu*) ve onun yeryüzündeki temsilcisi olan hükümdar (*huang-ti*), "bütün göğün altındakiler"i (*t'ien-hsia*) yani yerli ve yabancıları, ahenk içinde tutamaz, daha doğrusu yabancıları kontrol edemezse, "göğün vekâletini (*t'ien-ming*)" kaybetmiş olurdu. Bu da, hâkim sülâlenin meşruiyetini, temelden tehdit eden bir tehlike idi (6).

Bu bakımdan yabancılarla, özellikle hayvancılığa dayanan bir ekonomiye ve kuvvetli bir askerî güce sahip olan "kuzeydeki yabancılar", yani Türk ve Moğol gibi İç-Asya kavimleriyle ilişkiler, her zaman en ön plânda tutulmuştur. Hattâ "milletlerarası" diyebileceğimiz ilişkilerle ilgili prensip ve kaideler, bu kuzeydeki yabancılar göre ayarlanmış ve tesbit edilmişti. Bunlar ancak 19. yüzyılda Avrupa karşısında, eski işleriüklerini kaybetmişlerdir. Bu gibi prensip ve kaidelerin esnekliklerini kaybedip müesseseseleştikleri Ming (1368-1644) ve özellikle Ch'ing (1644-1911) devirlerindeki durumu şöyle özetleyebiliriz:

1. Yabancılar, ancak Çin imparatorunun hâkimiyetini tanıdıkları takdirde, ilişki kurabilirler.

2. Yabancılar için Çin'le ticaret, ancak hâkimiyet meselesinin kabulüne dayanmaktadır.

3. Çin imparatorunun hâkimiyetinin tanınmasının belirtisi olarak da, bu yabancıların Çin imparatorunun şahsıyla olan ilişkilerinde, bazı merasimleri yerine getirmeleri gerekir.

Devletler arasında değil de, yabancı hükümdarlar ile Çin imparatorunun şahsı arasında kurulan bu ilişkiye, batıda *tribute* ilişkileri adı verilmektedir ki, türkçeye

---

x) Çince kelimelerin transkripsiyonunun Türkçe okunuşları için bk. W. Eberhard, *Çin: Sinoloji'ye Giriş*, (Ankara Üni. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 54, Sinoloji Enstitüsü No. 6, 1946), s. 22-23 ve cetvel I (s. 64).

4) Genellikle batı literatürüne "barbar" diye tercüme edilen kelimenin Çince karşılığı *fan* dır. Burada, "yabancı" tabiri kullanılırken, Eski-Türkçedeki *yat* "yabancı" tabiri de gözönüne alınmıştır. *Fan* için bk: John K. Fairbank, "A Preliminar Framework", *CWO* s. 9-10.

Ayrıca kuzeydeki ve doğudaki kavimler için kullanılan *i* tabiri *ssu-i* "dört i" adı altında, dört taraflı yabancıları kapsıyarak kullanılır. Kuzeydeki ve güneydeki yabancılar" anlamına gelen *man-i* tabiri de bütün yabancıların *genel* adı olarak kullanılmıştır.

5) Bu husus için bk: Yü Ying shih, *a.g.e.*

Yang, "Historical Notes" *CWO*, s. 27.

6) Bk. Marc Mancall, "The Ch'ing Tribute System" *CWO*, s. 70.

”harâç” diye tercüme edilebilir. Yakında bu mezâlelere, ticarî ilişkiler açısından değinon Dr. İzgi'nin de belirttiği gibi (7), Çin'i anlamak hususunda batı terminolojinin kullanılması, yanıltıcı olabilir. Nitekim kaynaklarda yabancı hükümdarlar-
dan gelen heyetler için ”Çin imparatorunun hükümranlığını tanıyarak, törelere (li) uygun olarak tabiyetini arzetti”, anlamında *kung* kelimesi kullanılmıştır ki, batı dillerine *tribute* ”harâç” olarak çevrilen de budur. (8)

Batıda ”tribute (harâç) sistemi” adı verilen törelere uygun olarak, tâbiyeti arz merasiminde, yerine getirilmesi gereken hususlar da (Ch'ing devri için), şöyle sıralanabilir:

1. Yabancı hükümdarlara, bir ”tayin beratı” ile beraber, yazışmalarda kullanılmak üzere bir ”mühür” verilmesi,
2. Bu kişilere Ch'ing hiyerarşisi içinde, bir asâlet ünvanı tevcihi.
3. Bu hükümdarların Çin ile olan yazışmalarında, Çin takvimini kullanmaları,
4. Çeşitli vesilelerle, meselâ yeni yılda, birer ”arznâme veya bağlılık belgesi” göndermeleri,
5. Aynı zamanda ”mahallî ürünlerden” müteşekkil, sembolik bir harâç takdim etmeleri,
6. Yabancı hükümdarlara veya elçilere refakat edeceklerin, belirli sayıda olmaları,
7. Elçilik heyetlerinin, kendileri için resmen çizilen yoldan, imparatorluk askerleri refakatinde başkente getirilmeleri.
8. Sarayda bunların ”secde etmek” gibi, gerekli merasimleri yerine getirmeleri,
9. İmparatorun, kendilerine ”ihsanlar”da bulunup, ziyafet vermesi,
10. Elçilik heyetlerine, sınırda ve başkentte ticarete bulunabilmeleri için, bazı belirli imtiyazların tanınması (9),

---

7) Özkan, İzgi, ”XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin ile yaptığı Ticarî Münasebetler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi* 9 (1978), 87-106

8) *Kung* kelimesi, metinlere göre küçük devletin büyük devletle Konfuciyenist prensiplere göre kurabileceği ilişki anlamında kullanılmıştır. Bk, Wang Gungwu, ”Early Ming Relations with Southeast Asia. A Background Essay” *CPO*, s. 37 ve 294 n. 6. Genel olarak bu terimden, ne anlaşılması gerektiği hakkında bir Jiscop Fletcher, ”China and Cenartl Asia 1368-1884”, *CWO* s. 208. Genellikle hükümdar ve teb'ası, baba ile oğul, koca ile karı (çe c ile ze ce) ağabey ve kardeş, ve arkadaş ile arkadaş ürasındaki münesebetlere ”5 Konfuciyenist ilişki” denilmektedir;

Edwin O, Resichauer - Juhn K. Farbinak, *East Asia: The Great Tradition* (Boston, Houghton, Mifflin, 1958). s. 38.

9) Fairbank, Preliminüry Framework”, *CWO* s. 10; J,F. Fairbank ve S.Y. Teng, ”On The Ch'ing Krubiatory System”. *HJAS* 6 (1941). 135-246 (s. 163-17u) *Wai-fan meng-ku ui-pu wang kung piao-chüan*, Bibliotheque Nationale-College imperiale de France nüshası) 110, 4R ve Li HLAN, *Kuo-ch'ao ch'i-hsien lei-cheng ch'u-pien* 51884-1890 baskısı). 212. 3R.

İlişki kurulan kavim, sülâle veya devletin ,eski deyimle "harâçgüzâr" olması gerektiği görüşü ile beraber, ilişkinin ancak iki hükümdarın şahsı arasında görülmesi nedeniyle, o hükümdarların göndordikleri yazılara, 'elçilerden daha fazla önem verilmesi' ve elçilerin de, Çin imparatoruna secede etmelerinin beklenmesi, 17. yüzyıldan sonra, Çin'in batı ile ilişkilerinde büyük güçlükler doğurmuştur (10). Ch'ing devrindeki bu katı davranış, sonradan bütün Çin tarihi için vârit sayılmışsa da, son senelerde yapılan araştırmalarla, batıda *tribute* "harâç sistemi" adı verilen bu prensiplerin, uzun bir gelişme devresinden geçerek, Ch'ing devrindeki katılığına ulaştığı ortaya çıkmıştır.

Bu araştırmalardan çıkan sonuçlar da şöyle özetlenebilir (11): "İlkbahar ve Sonbahar devresi" adı verilen zamanlarda (M.Ö. 771-481), hükümdarın evrensel olması gerektiği prensibi yanında, yabancılarla ilişkiler hususunda, Çinlilerin çevredeki yabancılardan farklı ve üstün olduğuna dâir fikirlerin olgunlaşmış olduğu görülüyor. Chou devrinin (M.Ö. 1122-M.Ö.255) sonuna kadar da, bu görüşleri haksız çıkararak olaylar meydana gelmiyor. Büyük filozofların yetiştiği bu devirde, yabancılarla ilişki hususunda, 1) askerî istila, 2) Karşı koyanların kovulup çıkarılması, 3) Durumu kabul eden hükümdarların "tebâ" statüsünü almaları, 4) Yabancılarla hiçbir ilişkide bulunmamak gibi, başlıca dört görüşün ileri sürüldüğü görülmektedir. (12) Bunlardan ilk iki görüşün savaşçı, üçüncüsünün de barışçı olduğu dikkati çeker. Çin'de ilk defa tek bir sülâlenin hâkim olduğu Ch'in devrinde de (M.Ö. 255-M.Ö.206), küçük ülkelerin, büyük ülkeye (Çin'e) tâbi olması gerektiği görüşü kuvvet kazanmış ve teorik olarak bir devlet felsefesi haline gelmiştir.

Hunların Çin sınırlarını tehdit ettiği, yani kuvvet dengesinin Hunlardan yana olduğu önceki Han (M.Ö.206-M.S.8) devrinin büyük bir kısmında ise, barışçı fikirler hâkim olmuştur. Hun hücumlarına karşı bir korunma mekanizması olarak ortaya çıkan ve Çin'in Hunlara harâç vermesi ile başlayan bu ilişkilere, savaşçı görüşü savunanlar, "yabancıları kontrol altında tutmak, yukarıda olan imparatorun görevidir; harâç getirmek ise, aşağıda olan yabancıların "Göğün-oğlu'na karşı yerine getirmele:ri gereken bir ödevdir; şimdi ise, ayaklar yukarıda, baş da aşağıdadır", diye karşı çıkmışlar ve böylece devlet felsefesine uyulmadığını ileri sürmek istemişlerdir (13). Bütün bu itirazlara rağmen, "barış içinde yakın mü-

---

10) Meselâ: O. Edmund Clubb, *Russia ad Chink* (New York, Columbia, 1971). s. 24 ve Marc Manchall, *Russia and China. Their Diplomatic Relations to 1728.* (Harvard Uni. Press, 1971). s. 44-50.

11) Özellikle Yü Ying-chih, *a.g.e.*; Wang Gungwu, "Early Ming Relations with Southeast Asia", *CPO* 34-62; Yang Lien-sheng "Historical Notes". *CWO*, 20-33; M.sMancall, "The Ch'ing Tribute System", *CWO* 63 89.

12) Wang Gungwu, *âlgel* s. 37.

13) Yü Ying-shih, *a.g.e.*, s. 11. Mao-tun = "Bogatur?" ve diğer okunuşlar için bk: İbrahim Ka-esoglu, *Türk Millî Kültürü* (Ankara, K K E, 1977) s. 40 n. 72.

nasebet" anlamına gelen *ho-ch*'in kelimeleriyle ifade edilen bu ilişkiler, tarihlere genellikle Mete olarak geçen Mao-tun'un Çin'den yıllık harâç almağa başladığı devreden (M.Ö. 200), Hunların iç mücadeleler sonucu ikiye ayrılmalarına kadar sürmüştür.

M.Ö. 53 yılında zor durumda bulunan Güney-Hunları, Çin'den yardım istemek zorunda kaldılar; M.Ö. 51 yılında da Güney-Hun hükümları Hu-han-yeh, Çinlilerin öne sürdükleri şartları kabul ederek, Çin imparatorunu resmen ziyarette geldi. Bu olaylar, kuvvetler dengesinin Çin lehine değişmiş olmasının işareti olmak üzere, devrin resmî tarihinde bir harâç seferi olarak nitelendirilmiştir. Ancak harâç getirdiği kaydedilen bu Hun nükümdarı, gene aynı kaynaktaki "tebâ" (*pu-ch'en*) değil, "misafir" (*k'o*) olarak kaydedilmiş; ve kendisine, mevasimde saraydaki vasallar sayılan asillerden (*chu-hou*) daha yüksek bir yer verilmiştir. (14) Ayrıca Güney-Hun Devleti "dış tebâ" (*wai-ch'en, wai-fan*) değil de, eşit statüde "düşman devlet" (*ti-kuo*) olarak telâkki olunmuştur.

Böylece, resmî kaynağa göre, eşit statüde düşman devletin hükümdarı Çin sarayında misafir olarak bulunurken de, "harâç" vermiş sayılıyordu. Açık bir çelişki gösteren bu ifade, aslında kuvvet dengesinin ileride gösterebileceği değişiklikler açısından da, bir esneklik göstermiş oluyordu. (15) Diğer taraftan, devletlerin statüsü ne olursa olsun, "harâç" terimini kullanmakla da, o devrin sözcüsü mâhiyetinde olan resmî tarih, devlet felsefesi ile uyumluluk göstermiş oluyordu. Böylece yalnız o devrin olayları izah edilmekle kalmıyor, tarih kitaplarının gelecek için bir ayna olarak kullanıldığı bir ülkede, gelecek için yol gösterilmiş oluyordu. Nitekim, bundan sonraki devirlerde, statüsü ne olursa olsun, herhangi bir yabancı devletten gelen elçi ve elçilik heyetleri, resmî tarihlerde harâç getirmiş olarak kaydedilmişlerdir. Bir taraftan devlet felsefesine uyulurken, diğer taraftan da ilişkide bulunan devletlere karşı esnek bir politika takip edilmiş olunuyordu. "Gevşek dizgin" (*chi-mi*) (16) adı verilen bu politika sayesinde, kuvvet dengesinin zaman zaman tekrar Çin'in aleyhine geliştiği devirlerde (13. yüzyıla kadar), Ch'ing devrindeki katılık mevzu bahis olmadan, meseleler halledilebilmiştir. Her ne kadar ilişkiler için kaynaklarda "harâç" tabiri kullanılmışsa da, bu daha çok teoride kalmış; kuvvetler dengesine göre, devletlerin statüsü belirtilmiş, veya 16. yüzyıl devlet adamlarından birinin belirttiği gibi, "barışı kimin kontrol ettiği" hususunda, hiç şüphe olmamıştır (17).

14) Yü Ying shih, s. g.e 44-46; Yang Lien-heng, *CPO*, 30-31 ve Wang Gungwu, *CWO* 39-40.

15) Meseleyi ilk defa bu açıdan ele alan tarihçi Pan Ku'nun *Hansgu* adlı eserinin, dış ilişkiler açısından incelenmesi için bk. Wang Gungwu, *CWO*, 40-41.

16) *Chi-mi* politikası için bk. Yang Lien-sheng, *CWO*, 31-33.

17) Chang Chu-cheng adlı Ming devlet adamının görüşleri için bk. Yang Lien-sheng, *CWO*, s. 30.

13. Yüzyılın başında, 1368 tarihine kadar süren Moğol istilâsı ve idaresi devrinde ise, bambaşka bir durum ortaya çıkmıştır. Bu devirde Çin'in tümü yabancı idaresine girdiğinden, durumun devlet felsefesiyle izahı güçleşmiştir. Bulunan çözüm yolu, Çin'deki Moğol hanedanına, hakikî bir Çin imparatoru gözüyle bakmak olmuştur. Bu suretle, Çin, kaynaklarda yabancıların idaresine girmiş sayılmamış; bilâkis, bütün Moğol uluslarının tâbi olduğu, evrensel bir imparatorluk olarak kabul edilmiştir.

1368 de Moğolların Çin'den, ayrılmalarından sonra da, Ming sülâlesinin ilk imparatoru, "Tarihteki ilk imparatorluklardan beri, Çin yabancıları içeriden kontrol etmiş, barbarlar da dışarıdan Çin'e hürmet göstere gelmişlerdir. Barbarlar hiç bir zaman, imparatorluğu (*t'ien-hsia*) içinden idare etmemişlerdir. Sung sülâlesi yıkılıp da, Yuan'lar kuzey barbarları (*ti*) olarak Çin'e hâkim olunca, İçte ve Dışta bütün halklar, istisnasız tâbiiyetlerini arzetmişlerdir. Bu da, tanrının inayetiyle olmuştur." şeklinde bir bildiri ile, sanki tarih boyunca bu iş böyle olmuş gibi, gösterebilmiştir (18).

Böylece, önceleri teoride kalan devlet felsefesi, Ming devrinden itibaren hakikî devlet felsefesi olma yolunu tutmuştur. Bu gelişmede muhakkak ki, bu devirden sonra ne Moğolların, ne de Türklerin sınır akınları ve kısa istilâlar dışında, Çin'in varlığını tehdit edecek bir varlık gösterememiş olmalarının da, büyük bir rolü vardır. Bunun yanında gerek Moğollar gerekse Türkler Çin ile olan ticarî ilişkilerini devam ettirmeğe, Çin'den daha muhtaç bir durumda idiler. Bu sebeplerden dolayı da, Ming ve Ch'ing devirlerinde, Çin merkezî idaresi tarafından kendilerinden istenilenleri 'siyasî bir istihza' ile de olsa, yerine getirdikleri anlaşılıyor.

Ancak "harâç" takdim eden ve kendilerinden istenileni dikkatle yerine getiren Türklerin, bu ilişkileri ne şekilde değerlendirmiş olduklarına dair kaynaklar, hiç bir bilgi vermemektedir.

Çin'e harâç göndermiş olan diğer kavimlerden Vietnamlılar, kendileri konfüçyanist felsefeyi kabul etmiş olduklarından, Çin imparatorunun yüceliğini ve hâkimiyetini tanıyarak, kendi tabiiyetlerini, törelere uygun olarak teslim etmek, yani Çin konfüçyanist devlet felsefesi içinde, kendilerine bir yer arama, onlar için doğal olmuştur.

Konfüçyanist olmayan Siam'da ise hükümdarlar, dinî lider olarak kendi ükeleri içinde, evrensel lider (çakravartin) lerden biri vasfını koruyabilmeleri sayesinde, dış ilişkilerinde politik liderler olarak pragmatik bir görüşle, kendilerinden küçük ülkelerden harâç almış, kendilerinden güçlü olan Çin'e de harâç vermişlerdir. Bu politik ve ekonomik alışveriş, Siam hükümdarlarının dinî şahsiyetleriyle çelişki içinde olmadığı için de Siamlılar, dış ilişkilerini uzlaşma içinde yürütebilmişlerdir (19).

---

18) Wang Gungwu, *CWO*, 34.

19) M. Mancall, *CWO*, 66-70; ve Sarasin Viraphol, *Tribute and Profit. Sino-Siamese Trade, 1652-1853* (Harvard Uni. Press, 1977).

Türklere gelince, gerek Orhun kitabelerinden beri kendi yazdıklarından, gerekse komşularının onlar hakkında söylediklerinden, konar-göçer bir ekonomiye dayanmalarını kendilerinin en önemli özelliklerinden biri olarak gördükleri ve yerleşik kültürlerle, özellikle Çin ile ilişkilerinde, ihtiyatlı, hattâ kuşkulu davranmak gerektiği görüşünü savunmuş oldukları görülmektedir (20).

Diğer taraftan, Tanrının yardımıyla başa geçtiklerine inanılan Türk hükümdarlarının da, Çin hükümdarları gibi evrensel olmaları gerektiği; ve fetihlerle dört tarafa, yani dünyaya hâkim olmaları ve düzen vermeleri gerektiği inancını da, gerek yazıtlarda, gerekse destanlarda görmekteyiz (21). İslâmî devirde de bu ananeler, İslâmî motiflerle işlenerek, Nuh Peygamber'in oğlu Yasef'in oğlu olan Türk'ün, dünyaya hâkim olması veya Oğuz'un hak dinini (İslâmiyeti), bütün kavimlere kabul ettirmek için yaptıkları mücadeleler şeklinde ele alınmıştır. Ayrıca Türklerin hür oldukları, hiç kimseye kendileri üzerinde tahakküme yol vermedikleri hakkındaki görüşlerin, yabancı kavimler arasında da yaygın olmuş bulunduğu anlaşılmaktadır (22). İşte bunun içindir ki, kuvvet dengesinin Türklerden yana olduğu devirlerde, Türklerin "harâç sistemi" nin bir parçası olmaları, kendi devlet felsefeleri açısından imkânsız olmuştur. Her iki devlet felsefesi de, kendine birbirine benzer haklar tanıdığı için de, arada ancak, kaynakların belirttiği eşit statüde "düşman devlet" ilişkisi olmuştur.

Kuvvet dengesinin artık Çin'den yana olduğu Ming ve Ch'ing devirlerinde ise, Çin ile ilişkide bulunan Türkler, ilişkiyi sürdüröbilmek ve bu münasebetlerle beraber yürüyen ticareti devam ettirebilmek için, "harâç sistemi" ni hiç olmazsa Çin'deki ilişkileri açısından kabul etmiş görünüyorlar. 1655 tarihinde Çin başkentine gelen Turfan'lı bir elçinin, "Bizim gibi küçük ülkeler büyük ülkenin töresini bilmiyor" şeklindeki ifadesi, bu bakımdan ilginçtir (23).

---

20) Talat Tekin, *A Grammer of Orkhon Turkic* (Indiana University, Uralic and Altaic Series, 1968), metin s. 231-232, tercüme 261-262; M. Ergin, *Orgun Abideleri*; (1000 Temel Eser, 1970) metin s. 49-50, tercüme s. 2; Hüseyin Namık Orhun, *Eski Türk Yazıtları*, (4 cilt, TDK, 1936). cilt I. s. 24-26.

21) Zeki Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, ikinci baskı, 1970). s. 108-110; Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi* (2 cild, İstanbul Turan Neşriyat Yurdu, 1969) cild I, 84-86 ve 94-101; Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi* (Ankara Selçuk Tarihi ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları: N.L, 1971) s. 264-270, 274.

22) Meselâ bk. V. Minorsky *Saharaf al Zaman Tahir Marvazi on China. The Turks and India* (The Royal Asiatic Society, 194). s. 38. Aynı metnin Türkçe tercümesi için bk. Ramazan Şeşen, *İbn Fazlan Seyahatnamesi*, (İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975), s. 107.

23) *Wai-fan meng-ku hui-pu wang kung piao-chüan*, 110. 3v ve Li Huan, *Kuo-ch'ao ch'i-hsien lei-cheng cn'u-pien*. 212. 2v.

Her ne kadar bu gibi kayıtların Çin'de devlet felsefesine uygun düşecek şekilde hazırlanmış olduklarını biliyorsak da, (24) yukarıdaki sözlerin, kendisini belki de Çin'in harâçgüzarı görmemekle beraber, Çin ile ilişkilerinde "harâç sistemi" ni kabul etmiş görünen Türklerle ilgili olduğunu kabul etmek gerekir (25).

Ancak yukarıda da değinildiği gibi, aynı devrin yerli kaynakları bu meseleden hiç bahsetmemektedirler. Sanki Çin'e "harâç" değil, hiç kimse ve hiçbir şey gönderilmemiştir. Bunun sebebini de, bu Türklerin kendilerini, tam anlamıyla harâçgüzar olarak görmemiş olmalarında aramak gerektir.

Nitekim bize bu hususta ipucu veren dil malzemesine göre, gerek Ming devrinde, gerekse Ch'ing devrinde Çince *kung* "yani "harâç", Doğu-Türkçesinde *tartık* kelimesiyle karşılanmaktadır. Beş dilli Ch'ing devri lûgatında, sırayla bu ibareleri görmekteyiz (26).

1. tartık tutub kelgen müsülmân تارتیق توتوب کلگان مسلمان
2. tartık تارتیق
3. tartık tutadu تارتیق توتادو
4. tartık yitkezeduğan yildaem kemi تارتیق ییتکه زاد وغن ییلدا ام کمه

Tartmak "çekmek" fiilinden gelen *tartık* ve *tartuk* (her iki şekil de vardır) muhtelif Türk lehçelerinde "hediye, armağan, takdim" anlamlarında görülmek-

24) Ming devri kaynaklarında bulunan, Timurleng'in Çin imparatorunun hükümrânlığın ve evrenselliğın tanıdığını bildiren sahte mektup hakkında bk. Fletcher, "China and Central Asia", *CWO*, s. 209-210 ve s. 349, n. 22.

25) Bu devirdeki Doğu-Türklerinin durumunu gözönünde tutulacak ve kaynakların verdikleri haberler genel olarak değerlendirilecek olursa, durumun Timurleng devrinden farklı olduğunu kabul etmek gerekir. İkinci Ming imparatorunun, neden "harâç" göndermiyorsun diye bir sefa-ret heyeti gönderdiği zaman, Timur'un göstermiş olduğu hiddetli tepkiyi biliyoruz. J. Fletcher, "China and Central Asia", *CWO*, s. 210.

26) Bu hususa ilk değinen Paul Pelliot olmuştur. ("Bur la legende d'Uguz-khan en ecriture ouigoure", *T'oung Bao* 1930, s. 294.

Beş dilli lûgatın Japonya'da hazırlanmış transkripsiyonu için bkz.

Jitsuzo Tamura, Shunji Imanishi ve Nisashi Sato, *Wu't-i Ch'ing-wen-chien* (2 cild Institute for Inland Asian Studies Faculty of Letzers, KSyoto University, 1966), No. 1181, 1817. 2293, 13911; Lûgatın aslı 1957 yılında -*Yü-chih wu-t'i ch'ing weh-chien* adıyla Pekinde 3 cild olarak basılmıştır. (I, 309; I, 479; I, 606; III, 3700).

tedir (27). Başka kültürlerde olduğu gibi Türk kültüründe de, hediye, armağanın özel bir yeri olduğunu, ve hattâ armağanların verildikleri vesilelere göre adlandırıldıklarını da biliyoruz. Tartık~tartuk kelimesinin de, herhangi bir armağan olmayıp, büyüklere, hükümdarlara sunulan "yani büyüklerin önüne çekilen" bir hediyeye olduğu da, başka misallerden anlaşılmaktadır (28). Kelime tartük şeklinde, Anadolu metinlerinde de görülmektedir (29):

1. Şâh dahi çekilen tartuk'lara nazar kıldı, nesnelere gördü kim hiç kimseler görüp haber vermiş değil.
2. Çeker Han-oğluna takdime tartuk ziyâde nesne verdi hadden artuk.
3. Şu yıl kim salmayalar Çin'e tartuk Turabilmez dahi ol yerde mahlûk.
4. Ana tartuk salıp gönderdi peygam Bunu yazdı kim ey şâh-ı nigû-nâm

Bu örnekler de, *tartuk*'un hükümdarlara sunulan bir hediye olduğunda müsterektir. Hattâ "Çin'e tartuk salma" deyimini ile, yalnız Doğu-Türklerinin değil (30), diğer Türklerin de Çin'e gönderilen "hediyeler" için *tartuk* deyimini kullanmış oldukları anlaşılmaktadır. Kaçgarlı Mahmud'un "at ve ata benzer armağan olup,

---

27) *tartuq*: Runnür Jarring. *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, (Lunds Universitets Arsskrift, 1964), s. 296.

tartuğ: Ahmet Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü*, (İstanbul Burhaneddin Matbaası, 1934) ve s. 175.

tartu: K.K. Yudahin (terc. Abdullah Taymas), *Kırgız Sözlüğü*, (Cnkara TDK, 1945). II, s. 712.

tartık: Besim Atalay, *Ettuhfet-üs- ekiyye fil-Lugat-it-Türkiye*, Ankara TDK, 1945), s. 16.

tartuğ: Şeyh Süleyman Efendi Buhari, *Lûgat-i Çağatay ve Türkii-i Osmani*, (İstanbul, Tehran matbaası 1298H/1580 M). b. 99.

tartuğ: Besim Atalay, *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*, (Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1970), s.161.

tartu: W. Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk Dialekte* (St. Petersburg, 1905), III, 865.

tartuk: Burhan Şehidi, *Uygurca-Hanuça-Ruşça Lûgat* (Pekin Milletler Neşriyatı, 1953), s. 147.

28) Gerhard Dörfer, *Türkische ud Mongölsche Elemente im Neupersischen*. Band II. *Tükkiche Elemente alif bis ta* Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1965), s. 436.

29) Bu misaller, muhtelif fasılalarla çıkmış olan *Tanultarıyla Tarama Sözlüğü*'nden alınmıştır.

1: XIV ve XV. y.y. "ender Kitabı" -*Tanıklarına Tarama Sözlüğü* (I. 1943) s. 682.

2: XVI. y.y. Diyarbekirli Şerifi, "Şehnâme Tercümesi" -a.g.e., 682. 3. ve 4. XV.

3. ve 4. XV. y.y. Antepi İbrahim bin Bali, "Hikmetnâme" a.e.ge. cild III. (1954) s. 672; 1971 yılın da çıkarılmış olan genişletilmiş baskıda da (cild g, s. 3764), bu son iki misal verilmiştir.

30) Pelliot a.g.le., s. 294.

beylere ve başkalarına verilir. Sonradan bu kelime her türlü armağan için kullanılır olmuştur” diye açıkladığı *artut* kelimesinin de, Karahanlılar devrinde *tartuk*'a benzer bir anlam taşımış olduğu anlaşılmaktadır (31). Hediyein cinsinin *at* ile belirlenmesi ilginç olduğu kadar, doğaldır da. Tarih boyunca Türklerin Çin'e "saldıkları tartuklar" da, genellikle atlardan müteşekkildi.

Artut kelimesinin kökü *artmak*, "yüklemek" fiilidir. Dede-Korkut'da görülen *yüket* "yük hayvanı" gibi, *artut*'unda, aslı manası yük ile ilgili olmuş olmalıdır. (32) *Tartuk* - *tartuk* kelimesinin Divân'da *tartığ* şekliyle, "yük ipi, denk sargısı" anlamına gelmesi, her iki kelimenin de ilk başta "uzun yola gönderilen yüklerle ilgili" olarak kullanılmış olmalarını hâtura getirmektedir.

Diğer taraftan *tartuk*'un kökü olan *tart*- "çek" fiilinin, çoğu kere hükümdar veya beylerin huzuru ile ilgili deyimlerde kullanıldığını görüyoruz (33):

- aş tart- : Hükümdarın ziyafet vermesi.
tartığ : Bir iş çıkması üzerine hakanın adamlarını çağırması
tartığçı : Beyden tartığçı geldi. Beyden okuyucu, davetçi geldi.

18. Yüzyıl Çin kaynaklarında "harâç" olarak nitelenen *tartık-tartuk* kelimesinin aslı manasının, "uzun yola çekilen gönderilen yük" e yakın bir anlamdan "büyükle-re, hükümdarlara takdim edilen hediye" anlamını almış olacağına, yukarıda değinilmişti. Kelimenin ikinci anlamını taşıdığı metinlerin 14. Yüzyıldan eski olmaması da, bu fikri desteklemektedir.

Orhun yazıtlarında da Kağanlara gönderilen hediyeler, ya adlarıyla sayılmakta veyahut da, *arkış* "kervan" *arkış tirkış* "kervan, kafile" adları altında toplanmaktadır. Hattâ Költigin yazıtında, kendi yurtlarında (Ötüken) oturup, kervan kafile gönderilmesi, Çin'e yaklaşmak ve tatlı sözlerine kanmak tehlikesine karşı bağımsızlığı, hürriyeti koruyucu bir yöntem olarak gösterilmektedir. Kervan, hediye göndermekle, "tabiiyet" arasında ilişki bulunmadığı; kervan göndermenin iyi ilişki, dostluk sembolü olduğu; ve kervan göndermemenin anlaşmayı, dostluğu bozma anlamına geldiği de, gene yazıtlardan görülmektedir. Kervan göndermeyen Basmlılar, askerî güçle tabiiyet altına alınırlar. Diğer bir deyimle tabiiyet, dostluğun bozulması üzerine meydana gelir. Düşmanlar ise, doğrudan doğruya tâbi kılınırlar. Kervan ve mal göndermenin anlaşmaya dayandığıda, ayrıca belirtilmektedir (34). Moğolların Gizli Tarihi'nde de, dost ve yardımcı olacağını bildiren Uy-

31) Kaşgarlı Mahmud (400. Besim Atalay) *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, (Ankara, TDK, 1943) cild I, . 109.

32) Bu hususu aydınlatan Prof. Talât Tekin'e, teşekkürü borç bilirim.

33) Kemal Eraslan, "Manzum Oguznâme". *Türkiyat mecmuası*, XVIII (1973-75) s. 178; *Divanü Lûgat-it Türk*, I, 462.

34) Hüseyin Namık Orhun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 24-24, 60,68 Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, metin s. 50, 66, 69, 49 tercüme: s. 2, 24, 28.

Talât Tekin, *A Grammer at Orkhon Turkic*, metin: 231 32, 243, 245, 231. tercüme: 262, 275-76, 278, 261.

gur İdikut'unun hediyeler sunması için, izin istemiş olduğunu gösteren pasaj da, ilişki kurmak ve hediye vermek arasındaki bağlantıya işaret etmiş olmaktadır (35).

Çince *kung* kelimesinin karşılığı olarak gördüğümüz *tartuk-tartık* kelimesinin salt ilişki kurmak, dostluk ve barışı elde etmek ve bunun devamını sağlamak için verilen hediye anlamında olmadığını, Uygurca Oğuzname'de görmekteyiz. Oğuz Han, kağanlığını elçilerle dört tarafa ilân ederken:

Kim ağzına bakıp durursa, (yani sözümü dinlerse), tartuğu tartıp dost tutarım onu. Kim ağzıma bakıp durmazsa (yani sözümü dinlemezse) çamut çakıp, çerig çekip düşman tutarım onu demektedir. (36) Burada *tartuğ* denilen armağan hediye, söz dinleyen, yani muti olanlardan alındığı görülmektedir.

Kavram açısından Çince *Kung* kelimesine yaklaşma olarak niteliyebileceğimiz bu değişikliğin, Büyük Moğol imparatorluğu zamanında meydana gelmiş olduğunu, ve merkezileşme içinde tâbi ülkelerden alınan "hediye" yani "tabiiyet sembolleri" ne verilmiş olduğunu düşünmek gerekiyor.

Büyük Moğol imparatorluğunun kuruluşundan önce, Mogolcada görülmeyen *tatalğ-a* kelimesinin, 18. Yüzyıla kadar *tartık* karşılığı olarak kullanılması da, bu hipotezi destekler mahiyettedir. (17. Yüzyıl sonunda Çin hâkimiyetine giren Moğolların, artık *tatalğ-a*-yı bile kullanmayarak, sadece "mecburî hizmet ve mecburî hizmetle ödenen vergi" anlamında olan *alban*'ı, kullanmış olması, ilginçtir.

Sonuç olarak, şunları söyleyebiliriz: Büyük Moğol imparatorluğundan önce Türkler arasında ilişki kurmak, barışın devamını sağlamak ve bunun uzantısı olarak da ticaretin akımını sağlamak amacıyla, "hediyeler" gönderilmesi ve alınması söz konusu iken, Büyük Moğol imparatorluğundan sonra, *tartuk-tatalğ-a* kelimeleriyle, büyükler tarafından kabul edilen hediye anlamında, harâca benzer bir kavram gelişmiş oluyor. Ancak bu kavram, Çinde olduğu gibi, teb'a ülkelerin uyması gereken bir sistem hâline dönüşmüyor. Kuvvet dengesinin Çin'in lehine geliştiği Ming ve Cn'ing devirlerinde, "büyükler verilen armağan" şeklinde kullanılıyor. *Tartuk* kelimesinin bu çerçevede içinde kullanılışı, Çin devlet felsefesinin, Türkler tarafından kabulüne işaret etmemekte, eski gelenekler çerçevesinde, barışın bir uzantısı olan ticaretin devamını sağlamak için, "büyükler verilen hediye" anlamını taşımaktadır. Her ne kadar "büyükler" ifadesi ile, bir statü farkı gözetiliyorsa da, bu ifade tâbiyet anlayışını içermemektedir.

35) Ahmet Temir, (çev.) *Moğolların Gizli Tarihi* (Ankara, TTK, 1948). s. 158-160.

36)W. Bang ve G.R. Rachmati, "Die Legende von mghuz Qaghan", *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften* (Phil. Hist. Kalesse. 25 (1932) dan ayrı basım) s. 10, 29 ven. 110. A.M. Şerbak, *Oğuz-Name - Muhabbet - Name* Moskova, 1959), s. 34 ve 75.

Ayrıca bk. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 119-120. (beyt - 63-65) ve E. Pelliot a.g.e. s. 298.